

İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE ŞANLIURFA

“Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa” IV

Editörler

Prof. Dr. Kasım Şulul

Prof. Dr. Murat Akgündüz

Prof. Dr. Mehmet Şeker

Yrd. Doç. Dr. Ömer Sabuncu

Arş. Gör. Selim Yılmaz

Arş. Gör. Havva İslam Çelik

Arş. Gör. Mahmut Sabuncu

ŞANLIURFA

2018

Urfa Sancağında 1895 Ermeni Olayları

Yrd. Doç. Dr. Oktay BOZAN*

Özet

Ermeniler, 1895 yılına gelindiğinde kendilerini bağımsız bir Ermenistan kurmaya çok yakın hissetmiş ve bunu silahlı direniş yoluyla başarmaya karar vermiştir. Ermeni meselesinin zuhurunda büyük devletlerin müdahaleleri, komite faaliyetleri, misyonerlik çalışmaları, konsolosluk faaliyetleri etkili olduğu gibi Fransız İhtilali ile Sanayi İnkılabının etkileri de bunda önemli bir etmendi. 1895 yılında Anadolu'nun birçok yerleşim merkezinde Müslümanlar ile Ermeniler arasında toplumsal olaylar meydana gelmiştir. Bu kapsamda komşu vilayetlerde meydana gelen olaylara paralel olarak Urfa Sancağı'nda da Müslümanlar ile Ermeniler arasında iki defa kayda değer olay meydana gelmiştir. Bunlardan biri 29 Ekim diğeri 28-29 Aralık tarihlerinde yaşanmıştır. İlk olaylar, 28 Ekim 1895 Pazar günü Urfa eşrafından Birecikli Attar İsmail'in Ermeni Sarraf Boğos'u öldürmesiyle başlamıştır. Meydana gelen olaylarda hem Müslümanlardan hem de Ermenilerden çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ve ciddi mağduriyetler yaşanmıştır. Devlet yetkilileri almış olduğu tedbirlerle bu mağduriyetleri gidermeye çalışmıştır.

Giriş

XIX. yüzyılın sonlarında Halep Vilayeti'ne bağlı olan Urfa Sancağı Suruç, Birecik, Rumkale (Halfeti) kazalarından oluşmaktaydı.¹ Protestan misyonerlerinin tahminlerine göre, 1877 yılında Urfa şehrinde yaklaşık 18.000 Türk, 10.000 Ermeni, 1.000 Protestan, 1.500 Suriyeli, 120 Katolik ve 120 Yahudi yaşıyordu.² Fransız bilgini Vital Cuinet, 1890'lı yılların başında şehrin 55.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu söylemektedir. Cuinet, şehrin nüfusunun sadece dörtte birinin Hıristiyan (13.843) olduğunu öne sürmektedir.³ Nüfusun büyük bir kısmını Müslümanlar, yani Araplar, Kürtler, Türkler oluşturmaktaydı. Oysa Garmuç isimli Ermeni köyü ile birkaç Ermeni çiftliği ve şehrin kuzeyinde bulunan birkaç küçük Süryani köyü dışında Urfa civarındaki kırsal alanda neredeyse tümüyle Müslümanlar yaşıyordu.⁴ Urfa şehrinde bulunan gruplar, çarşı etrafında kümelenmiş ve birbirlerinden az ya da çok ayrılmış mahallelerde oturmaktaydı.⁵

1885/1886 yılında Urfa Kazası'nda gayrimüslimlere ait 18 mektepte toplam 1134 talebe okumaktaydı.⁶ Yine aynı sene Birecik Kazası'nda 2 gayrimüslim mektebinde 55 öğrenci eğitim görmekteydi. Vital Cuinet, 1890'da Urfa ve kazalarında 2 Latin ilkokulunda 90; 6 Katolik ilkokulunda 344; 8 Gregoryan Ermeni ilkokulunda 460; 1 Protestan Ermeni ilkokulunda 190 ve 1

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, oktaybozan210@gmail.com.

¹ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Yayınları, Elazığ 2007, s. 8-9.

² Hans Lukas Hieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.329.

³ Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 330.

⁴ Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 329.

⁵ Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 331.

⁶ Bayraktar, a.g.e, s. 50

Jakobin Cemiyetine ait Süryani ilkokulunda da 50 öğrenci okuduğunu kaydetmektedir.⁷

Urfa Sancağı'nda Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında XIX. yüzyılın sonlarına kadar kayda değer herhangi bir hadise yaşanmamıştır. Bunun aksine Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ve diğer dini unsurlarla iyi ilişkiler içinde olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu kapsamda şu misaller verilebilir. Osmanlı Devleti, 20.05. 1865 tarihinde Urfa'daki bir Ermeni rahibine nişan vermiştir. Yine 27.10.1888 tarihinde, Urfa Süryani Patrikhanesi'ne "*Tuğra-i Garra*" ihsan etmiş ve Patrikhane de "*Şeref-i Azim*" olarak nitelendirip kabul etmiştir.⁸ 1893 tarihinde Urfa'da Ermeni cemaati tarafından yapılan köprüye Sultan II. Abdülhamit'in isminin verilmesi Urfa Ermeni Murahhası tarafından talep edilmiştir.⁹ Muş Sancağı sakinlerinden ve Ermeni milletinden 100 hane Ermeni 1893 yılında 100 hane Urfa'ya gelerek Ermeni manastır ve mahallelerine yerleşmiştir. Urfa Mutasarrıflığı, perişan bir halde bulunan ve amelelikle geçimlerini sağlamaya çalışan bu Ermenilerin işleri için yardım yapılmasını dile getirmiştir.¹⁰ Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nin cevabî yazısında ellerinden iş gücü gelenlerin amelelikle geçinmeleri, iş gelmeyen yaşlı ve çocuklara ise belediye tarafından ihtiyaçlarının giderilmesi istenmiştir. Ayrıca şehrin önde gelen yardım severlerinden de yardım toplanarak bu kişilerin mağdur olmasına meydan verilmemesi yönünde talimat verilmiştir.¹¹ Ermeni olaylarından iki yıl önce devlet yetkililerinin şehrin önde gelen hayır sahiplerini, ihtiyaç sahibi Ermeniler için yardıma seferber etmesi Ermenilere karşı olumlu bakışı göstermesi açısından önemlidir. Ancak bu şekilde Urfa'da yüzyıllardır barış içerisinde yaşayan Müslüman ve Hıristiyanlar, birçok genel ve özel sebeplerden dolayı sonraki yıllarda kavgalı hale gelmişler, kadim toplumsal ilişkileri telafisi imkânsız zarar görmüştür.

Müslümanlar ile Ermenilerin İlişkilerinin Bozulması

Urfa'da meydana gelen olayların nedenini Osmanlı topraklarında meydana gelen diğer Ermeni olaylarının sebeplerinden ayrı düşünemeyiz. Urfa Sancağı'nda Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasında ana hatları ile şu etmenler etkili olmuştur: Fransız ihtilaliyle bütün dünyayı saran milliyetçilik akımı, Batılı devletlerin siyasal ve iktisadi amaçlarına hizmet eden misyonerlik çalışmaları, Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki politikaları, Avrupa ve Amerika kamuoyunun Ermenilere desteği, Ermeni komitecilerinin faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık, Osmanlı Devleti'nin gittikçe toprak kaybetmesi ve yaşadığı travmaların Müslüman ahali üzerindeki etkisi sayılabilir. Bununla birlikte mahalli bazı gelişmeler ise mahalli idarecilerin süreci yönetme becerisi ile Ermenilerin silahlanması gibi nedenler etkili olmuştur. Bu başlıkları dikkate alarak Urfa'da Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve akabinde isyana giden süreci anlamaya çalışalım.

XIX. yüzyılın sonlarında birçok yerleşim merkezinde Ermeniler tarafından çıkartılan isyanlarda, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili hükümleri önemli rol oynamıştır. Ermeniler bu hükümleri kendilerini verilmiş "*özerklik*" olarak yorumlamış ve bundan cesaret alarak taşkınlıklara başlamıştır.¹² Berlin

⁷ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 2007.

⁸ Bayraktar, a.g.e, s. 132.

⁹ BOA, DH. MKT, 1913/80.

¹⁰ BOA, DH. MKT, 190/71, s.2-1.

¹¹ BOA, DH. MKT, 190/71, s.2-2.

¹² Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Antlaşması'ndan sonra Ermeniler, kendilerine yönelik vaat edilen ıslahatlar gecikince bazı ihtilal hareketlerine yönelmiştir. İngiltere İzmir Konsolos vekili Fitchmavrice hazırladığı raporda, Berlin Antlaşması'nda Ermenilere verilen sözlerin tutulmaması üzerine, bazı Ermenilerin “*duçar-ı yeis ve fütur ederek veasit-i ihtilaliyeye müracaata sevk etmiştir*” diye dile getirmiştir. Nitekim 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan hemen sonra Urfa'da bir takım sıkıntıların kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Zira Temmuz 1881'de Urfa'daki bazı kimselerin Osmanlı Hükümeti aleyhinde cemiyet kurdukları ve bu yüzden de takibata uğradığı anlaşılmaktadır.¹³

Urfa'daki Ermenilerin fikri, din ve ekonomik olarak değişmesi/gelişmesinde şehirdeki misyonerlik faaliyetlerinin etkisi önemli bir yer tutmaktadır. Öncelikle şunu belirtelim ki, Urfa'daki ilk misyonerler Kapusen ve Fransiskenler'dir. 1841 yılından beri faaliyette olan, şehrin Süryani mahallesinin doğusunda bulunan Kapusen misyon şubesi, 1883'te Fransisken rahibelerinin gelişiyile güçlü bir gelişim göstermiştir. Rahibeler bir dikiş atölyesi ve bir kız okulu açmışlardır. Kapusen misyonu, 1892'ye kadar Urfa'daki tek misyondur. Katoliklerden farklı olarak Amerikalı Protestan misyonerleri “*American Board of Commisioners for Foreign Missions*” kısaca ABCFM veya BOARD adlı Protestan teşkilatı, 1865 senesinde Urfa'da faaliyetlerine başlamışlardır.¹⁴ 1886'da Urfa'ya okul ve yetimhane açarak tutunmayı başarmışlardır.¹⁵ 1888 yılında kendilerine ait bir kiliseye sahip olabildiler. Ancak 1873 yılından beri Central Turkey Mission'da çalışan ve Urfa'yı birçok kez ziyaret etmiş olan Corinna Shattuck 1892'de şehre yerleşene kadar, şehirde süreklilik gösteren bir Amerikan misyon varlığı mevcut değildi. Shattuck, 1892'den sonra Protestan okulunu yönetmeye başladı. Misyonlar, 1890'lı yıllarda Urfa şehrinin genel görünümünde belirleyici bir rol oynamaya başladılar. 1894 yılında Fransızlar iki okul açtılar.¹⁶ O zamana dek oldukça mütevazı bir şekilde yönetilen Kapusen misyonu, önce Amerikalıların, 1895 Ermeni olaylarından sonra da Almanların misyonerlerinin rekabetine maruz kaldı.¹⁷ Urfa ile ilgilenen en son Batılı toplum Almanlar olmuştur. Almanlar, 1897'de Urfa'ya gelmişlerdir.¹⁸

Urfa'daki misyoner okullarının da gayrimüslim nüfusun eğitime önemli katkısı olmuştur. Misyoner okulları sadece eğitim kurumu olarak gelmemekte, eytamhane, hastane ve mektepten oluşan kompleks bir yapı ile kurulmuştur. Yatılı olan bu misyoner okulları ekonomik durumu kötü olan gayrimüslimlere de hizmet götürmekte; bu durum olanların eğitim düzeylerini Müslümanlarla kıyaslanamayacak bir noktaya taşımıştır.¹⁹ Misyonerlerin başlattıkları bu çalışmalar kısa sürede etkisini göstermiş ve Müslümanlar ile Ermenilerin ilişkilerinin bozulmasında önemli bir etkisi olmuştur.

Bu genel sebeplerden başka olayların şiddetini artıran Urfa'ya özgü bir takım nedenler de vardır. Özellikle Düyûn-ı Umûmiye İdaresine bağlı Urfa Reji İdaresi, olayların çıkışında belki de en önemli rolü oynamıştır. Nitekim Urfa Kumandanı Mirliva Nazif tarafından 25 Eylül 1895'de Erkan-ı Harbiye Dairesi'ne gönderilen bir telgrafta Urfa'daki Reji İdaresi'ndeki suiistimaller dile getirilmiştir. Olaylardan sadece bir ay önce Eylül 1895 tarihinde yönetimi Batılı Devletlerin elinde olan ve Urfa'da en üçra köşelere kadar ulaşabilen Urfa Reji İdaresi'nin başına müdür olarak bir

¹³ Bayraktar, a.g.e, s.132.

¹⁴ BOA, HR. TO, 146/125.

¹⁵ Şişman, a.g.e. s. 54.

¹⁶ Şişman, a.g.e, s. 329.

¹⁷ Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 328.

¹⁸ Şişman, a.g.e, s. 329.

¹⁹ Bayraktar, a.g.e, s. 51.

Ermeni olan Kaspar Efendi tayin edilmiştir. Aslında buraya kadar bir tuhafılık yoktur. Ancak Kaspar Efendi'nin icraatlarına bakıldığında onun adeta Urfa'da olay çıkarmak üzere gönderilen bir özel görevli gibi davrandığı görülmektedir.²⁰ Zira bu şahıs müdür olduktan sonra reji idaresindeki Müslümanları dışlamış ve yerlerine belgenin dili ile “*gayret-i milliye güderek*” Ermeni memurlar yerleştirmeye başlamıştır. Bu zat, yönetimi altındaki reji idaresine 22 yeni Ermeni süvari ve piyade kolcu almıştır. Reji idaresine alınan bu Ermeniler “*fıkr-i mel'aneti*” görülen kişilerdir. Bu görevliler, silah taşıma ve her istediği yere girip çıkma yetkisine sahipti. İşte bu durum Müslümanların onlardan rahatsızlık duymalarına neden olmuştur. Elbette sadece halk değil güvenlik kuvvetleri de aynı kaygıyı taşımaktaydı. Nitekim alınan istihbaratta Ermeni komitelerince barut imal edildiği haberleri alınmaktaydı.²¹

Gerçekten zaptiyenin rahatsızlığı boşa değildi. Zira Ermenilerin hareketlerinden şüphelenen jandarma, bunların peşlerine düşmüştür. Yüzbaşı Rıza, birkaç arkadaşı ile “*Beştepe*” denilen mahalde bulunan mağaralarda barut yapımında kullanılan aletler ile henüz imal edilmiş barut bulunmuştur. İşte barut imal eden Ermenilerin en büyük yardımcıları da vergi toplama bahanesiyle silahlı olarak serbestçe dolaşabilen bu Ermeni kolcuları olmuştur. Bu kolcular, idareden aldıkları güçle göreve başlayalı iki üç gün bile geçmeden Süvari Hamidiye 54. Alayı Nizamiye Zabiti Yüzbaşı Hacı Yusuf Efendi'nin kayın biraderini, şehrin hemen beş dakikalık dışında bir kervan toplanma yerinde tartakladıktan sonra şehre kadar kovalama cüretinde bulunmuşlardır. Bu ortamda Urfa Redif Kumandanlığı, böylesine nazik memuriyetlere tayin yapılırken dikkat edilmesi gerektiğini, aksi halde bu durumun büyük olaylara sebebiyet vereceğini önceden görmüş ve merkeze bildirmiştir. Ancak olaylar çıkana kadar herhangi bir önlem alınmadığı anlaşılmaktadır. Urfa Reji İdaresi'nde çalışan Ermeni memurların bu taşkınlıkları, Urfa Müslümanları arasında memleketlerinin Ermenilerce işgal edileceği düşüncesinin uyanmasına neden olmuştur. İşte bu hissiyatla her iki toplum arasında ilişkiler gerilmiştir.²²

Ermeniler bir yandan barut imal ederken diğer taraftan Halep üzerinden gizlice silah sevkiyatı yapmakta idi. Bu durumu Halep Jandarma Kumandanlığı'ndan Seraskerlik'e gönderilen 9 Kasım 1895 tarihli telgrafta görmek mümkündür. Olaylardan kısa bir süre önce Ermeni Mıgırdıç Ozoli ve iki arkadaşının Halep'ten sağladıkları revolver marka silah ve cephaneleri manifatura eşyaları taşıyan hayvan yükleri arasında Urfa'ya götürürken yakalandılar. Bu kişiler kendilerini tutuklayan süvarilere kendilerini serbest bırakmaları karşılığında istedikleri kadar akçe vermeyi teklif etmişlerdir. Bu teklifler kabul edilmeyerek Hükümet Konağına getirilmişler ve bir heyet huzurunda yükler muayene edilmiştir. Yapılan muayenede 45 adet Karabağ ve muhtelit rovelver ile 6.000 kûsur mermi tespit edilmiş ve bu kişiler de adliyeye teslim edilmiştir.²³ Aynı tarihlerde Halep Sefer Elias Kilisesi papazı Horene Urfada'ki Ermeni komitecilerle görüşmek ve isyan hazırlıklarını planlamak üzere Urfa'ya gelmiştir. Papaz Horene'nin dönüşünde beraberindeki Ermeniler devriye gezen askerlere ateş açmış ve bir askerin yaralanmasına sebep olmuştur. Yine aynı günlerde Urfa zaptiyeleri, bazı Ermenilerin üzerinde Ermeni komitelerine ait bir takım evrak bulmuştur. Elbette bu silahlar ve ele geçirilen bu zararlı evraklar bir ihtilal hazırlığından başka bir şey değildi.²⁴

²⁰ BOA, A. MKT, MHM, 646/37, s. 5.

²¹ BOA, A. MKT, MHM, 646/37, s. 5.

²² Bayraktar, a.g.e, s. 137.

²³ BOA, A. MKT, MHM, 646/38, s. 4.

²⁴ Halil Özşavlı, *Urfa Ermenileri (Sosyal, Siyasi ve Kültürel Hayat)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2013, s. 61.

Bunların yanı sıra Ermenilerin İstanbul'daki taşkınlıkları ve bunun basında yer alması Urfa Müslümanlarını kaygılandırmış ve Ermenilere karşı güvensizliği bir kat daha arttırmıştır. Aynı günlerde Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde Ermenilerin camilere hücum edip Müslümanları katlettikleri haberleri yayılmıştır.²⁵ Bu olaylar hem Müslümanlar arasında hem de dünya Hıristiyan kamuoyunda büyük yankı bulmuştur.²⁶ Bu süreçte Ermeniler lehine yapılan propagandaların büyük etkisi olmuştur. Ermeni olaylarının meydana gelmesinde, Ermenilerin devlete karşı tahrik edilmesinde ve yaşanan bir takım hadiselerin Avrupa ve Amerika'da kamuoyu oluşturmasında misyonerlerin büyük bir etkisi olmuştur. Özellikle Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin bu işin içinde olduğu hakkında çok sayıda şikâyet belgesi yer almaktadır. Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 24 Mart 1896 tarihli tezkirede Urfa'dan merkeze giden telgraflara atıf yapılarak, Misyonerlerin Ermeni olaylarının zuhurunda ve yayılmasında şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya çıktığı belirtilmiştir.²⁷ Misyonerler, sadece Ermenileri Türkler aleyhine kışkırtmakla kalmıyor, aynı zamanda olayların Batı Hıristiyan kamuoylarına yanlış aksettirilmesine de neden oluyordu. Avrupa Devletleri'nin olaylara bakışı, bu olayların Avrupa siyasetinin nasıl bir parçası olduğunu göstermektedir. O sıra Avrupa'daki yayın organlarında Türkler aleyhine çokça yazılar neşredilmiştir.²⁸

Londra Maslahatgüzarı'nın Hariciye Nezareti'ne gönderdiği takirde Avrupa basınındaki haberleri şöyle dile getirilmektedir: “*Memalik-i Osmaniye’de bulunan Ermeniler sefildirler. Eza, cefa ve esirlik çekiyorlar. Çoluk, çocuk ve kadınlar Kürtlerin eliyle işkenceye giriftar olup, asılıp, kesilip, ateşe atılıyorlar. Irz ve namusları payımal olup, taşlanıp, şişlenip ve sair bu gibi cefalar oluyor*”. Bu gibi nutuklar irad edilerek ve makaleler yazılarak Osmanlı Devleti aleyhine kamuoyu oluşturmuştur.²⁹ Londra Maslahatgüzarı, Urfa ile ilgili Hariciye Nezareti'nden aldığı telgrafları İngiltere'nin önde gelen gazetelerinde yayınlatarak Ermeni propagandasını kırmaya çalışmıştır. Zira birçok Avrupa basınında Ermeni komitecilerinin propagandası yapılmakta ve bu durum Osmanlı ve İslam aleyhtarı bir kamuoyunun oluşmasına neden olmaktadır.³⁰

Ermeni komiteleri ise olanca gücüyle “*ilkaat ve tesvilat-ı mefsedetciyelerin*”i devam ettirmekteydiler. Avrupa ülkelerinde ve özellikle Londra'daki Ermeni komitelerine mensup kişiler, Avrupa matbuatına “*katal*” ve “*mezalime*” ilgili birtakım asılsız “*rivayet ve tafsilat-ı müthişe*” yaymaya başlamışlardır.³¹ Bu süreçte İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçileri Ermeniler lehine ıslahat yapılması hususunda hazırladıkları bir muhtırayı 11 Mayıs 1895'de Mabeyn Başkâtibine gönderdiler. Başlıca istekleri valilerin memuriyetlerinin 5 yıl olması ve bunların tayinlerinde büyükelçilerin görüşünün alınması, jandarmada her unsurun bulunması, Kürt göçebelerinin göçlerinin gözetim altına alınması, vergi toplayışı ve adliyenin ıslahı idi.³²

Bu konudaki baskılar üzerine Sultan II. Abdülhamit, 17 Haziran 1895 tarihinde büyük devletlere verdiği nota ile yabancı müdahalesini biraz hafifletmek istemiş ve taleplerin bir kısmını

²⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012.

²⁶ BOA, SYS. HR. 2859/64, s. 1.

²⁷ BOA, HR. TH, 171/86, s. 1.

²⁸ Bayraktar, a.g.e, s., 139.

²⁹ BOA, A. MKT, MHM, 533/4, s. 6.

³⁰ BOA, SYS. HR. 2858/15, s. 2.

³¹ BOA, HR. SYS, 37/5, s. 3.

³² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK, Ankara 1991, Cilt:I-Kısım:I, s. 83.

kabul etmiştir.³³ Bundan az bir süre sonra 14 Temmuz 1895'te Ermeniler lehine oldukça geniş bir umumi af ilan edilmiştir. Ermeniler lehine Büyük Devletlerin Osmanlı Devletine yaptığı baskılar ve talepler Urfa'da da rahatsızlık yaratmaya başlamıştır. Doğu Vilayetleri'ndeki reform meselesi Müslümanları rahatsız ediyor ve Ermeni özerkliğine izin verileceği şeklinde yorumlanıyordu.³⁴ Her yerde olduğu gibi Urfa'daki Ermenilerin de bir müddetten beri hal ve hareketlerinde değişiklikler olmuştu. Müslümanların hiddet ve gazabını tahrik edecek fiillerde bulunmaya başlamışlardı. Ancak buna rağmen Müslüman ahali Ermenilerin tahrik ve taşkınlıklarına karşı temkinli davranmaktaydı. Urfa Ermenileri fırsat buldukça dikkatleri üzerine çekmek hırsı ve emeli ile belgelerin dili ile "*tecavüzât-ı ihtilâlcüyânelerini tezyif ve teşdîd*" etmişlerdi.³⁵

Gelinen noktada Ermenilerin içinde bulunduğu durumu anlamak için Diyarbakır İngiliz Konsolos Vekili Thomas Boyacıyan'ın izlenimlerini vermek yerinde olacaktır. Kendisi de bir Ermeni olan Boyacıyan gelişmeleri şöyle dile getirmektedir: Ermeniler arasında tehlikeli gelişmeler meydana gelmektedir. Bu ilkbaharda çok sayıda köyü ziyaret ettim. Ermeniler arasında geleceğe dair büyük bir beklenti bulunmaktadır. Ermeniler önemli ölçüde silahlanmaktadır. Bağımsızlığı elde edebilmek için kanlı bir mücadeleye ihtiyaçları olduğunu söylemektedirler. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu bahar onların yardımına geleceğine inanmaktadırlar. Yabancı subayların komutasında 100.000 Ermeni'nin silahlandırıldığını ve ilkbaharda Türkler üzerine harekete geçeceklerini söylemektedir. Birkaç öfkeli kişinin yanlış raporlarla bu ülkedeki Ermenileri tahrik edeceğinden korkuyorum. Ermeniler gittikçe Müslümanlarla ilişkilerini yarıyorlar. Buradaki köylerde iki toplum arasında büyük bir güvensizlik ve kaygı hali söz konusudur.³⁶

Olayların Başlaması ve Seyri

Urfa'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında iki defa kayda değer olay meydana gelmiştir. Bunlardan biri 29 Ekim 1895 diğeri 28-29 Aralık 1895 tarihlerinde yaşanmıştır.³⁷ İlk olaylar, 28 Ekim 1895 Pazar günü Urfa eşrafından ve attar esnafından Birecikli İsmail bin Mehmet'in Ermeni Sarraf Boğos'u kama ile öldürmesiyle başladı. Olay şöyle gelişti; İsmail ile Boğos arasında alacak verecek meselesi vardı. İsmail Sarraf Boğos'dan parasını sonradan vermek üzere bir takım altınlar aldı. Aradan zaman geçip İsmail'in borcunu vermesi gereken vakit gelmesine rağmen İsmail, Sarraf Boğos'a borcunu vermedi. Bunun üzerine Boğos 28 Ekim Cumartesi günü İsmail'in evine gitti ve alacağını istedi. Ancak İsmail, Ermeni'nin para istemek için hanesine kadar gelmesine kızdı ve kendisini ertesi sabah göreceğini söyledi. Ertesi gün yani 29 Ekim Pazar günü İsmail, Ermeni mahallesindeki Boğos'un evine gelmek üzere yola çıktı ancak kendisine aynı mahallede bulunan kilise civarında rastladı. Aralarında tartışma çıkmasından ötürü İsmail sinirlenerek Boğos'u hançerleyerek öldürdü.³⁸

İsmail daha sonra kaçmaya kalktıysa da devriye gezen jandarmalar tarafından tutuklanarak kilise yakınındaki karakola götürüldü. Bu sırada olayı duyup toplanmış olan Ermeniler, karakolun penceresini kırarak içeri girdi ve İsmail'i dört yerinden bıçaklayarak onu ağır bir şekilde yaraladı. Bunun üzerine jandarmalar ve nizamiye askerleri yetişerek daha da çoğalmış olan Ermenilerin

³³ Bayur, a.g.e, s. 86.

³⁴ Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 332.

³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2009, C.III, s. 59.

³⁶ Oktay Bozan, "*XIX Yüzyılın Sonlarında Harput Vilayeti'nde Müslüman-Ermeni İlişkileri*", *Tarihten Günümüze Elâzığ Kongresi*, 2, s. 89.

³⁷ BOA. HR. SYS, 2859/63 s. 15.

³⁸ BOA. HR. SYS, 2859/63 s. 20-21; Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 334.

yeni bir vukuat işlemesine mahal vermeden İsmail'i Ermeni mahallesindeki karakoldan alır ve hükümet konağına götürülür. Fakat İsmail burada aldığı yaralardan ötürü hayatını kaybeder.³⁹ Bu durum Müslümanlarla Ermeniler arasında büyük bir gerginlik yarattı ve gerginlik kısa zamanda Müslüman-Ermeni çatışmasına dönüştü.⁴⁰ Olayların büyüme ihtimaline karşı şehirde bulunan altmış kişilik askeri birliğin yeterli olamayacağı düşüncesiyle, redif kuvvetlerinden olmak üzere iki yüz kişilik takviye birlik çağrıldı.⁴¹

Karakol baskınından sonra Ermeniler, Ermeni Mahallesi'nde daha önceden temin ettikleri silahlarla büyük bir savunma hattı oluşturur ve Pazartesi sabah saat 5 sularında devriye gezen jandarma süvari birliklerine de ateş açar. Ancak ateşe ateşle karşılık verilince Ermeniler kaçar.⁴² Olay sırasında Suruç'ta bulunan ve bir gün sonra Urfa'ya gelen Mutasarrıf Hüseyin Paşa, Ermenilerden kendilerine ecnebiler tarafından gönderilen 1800 martini tüfek ile karakol baskınında suçlu görülen yirmi Ermeni'nin teslimini ister. Aynı şekilde Müslümanların da ellerindeki silahların alınacağı, aksi halde kendilerini himaye edemeyeceklerini söyler.⁴³ Ermeniler, silah ve suçluların teslimi bir tarafa Pazartesi öğleyin bir buçuk iki sularında çarşıya hücum ederler. Askerin karşılık vermesi üzerine mahallelerine çekilir ve savunma durumuna geçerler.⁴⁴ Ermenilerin saldırıların karşı jandarmanın onlara ateşle karşılık vermesi üzerine çıkan çatışmalarda Müslümanlardan dört ya da beş, Ermenilerden ise 27 kişi hayatını kaybeder.⁴⁵

Bu sırada bir kısım Müslüman halk, çarşıya gelir ve Ermenilerin dükkânlarını yağma eder. Mutasarrıf bu yağmaya izin vermez ve Ermeni dükkânlarını yağmaladıkları için on beş Müslüman'ı tutuklatır.⁴⁶ Müslümanların evlerini tek tek arayarak Ermenilere ait malları kendilerine verilmek üzere geri alıp çeşitli depolara toplar.⁴⁷ Olaydan üç gün sonra Çarşamba günü Ermeni Mahallesi'nden yüzden fazla kadın ve erkek Ermeni gelip hükümete dehalet ettikten sonra geçici olarak güvenli bir yere yerleşmek ister. Kalan Ermeniler kordon altına alınır.⁴⁸

Urfa Mutasarrıflığı'nın 25 Mart 1896 tarihli telgrafta olaylarla ilgili şu bilgilere yer verilmiştir. Urfa'nın ilk hadisesinde Hamidiye Kaymakamlarından Hamit Bey kırk elli kadar urbanıyla çarşıya girip bir kalaycı dükkânını kırarak yağmaya başlamıştır. Hamit Bey'in bu tutumu üzerine diğer yağmacılar da benzer şekilde çarşıda dükkânların kapılarını kırılıp eşyaları yağmalamaya ve gasp etmeye cüret etmiştir. Hamit Bey gibi sıfat-ı resmiyeye sahip olan bir kişinin alenen böyle bir rezalete cüreti ve bu yüzden bunca fenalıkların zuhuru sebebiyeti meydanda iken hakkında hiçbir şey denilmeyip rahatça dolaşması umumun nazarında çok çirkin görünmektedir. Urfa Mutasarrıflığı'nın 27 Ocak 1896 tarihli telgraflarında yine Hamidiye Alayların kaymakamlarından Şeyh Mehmet ve Reşit Beylerin benzer şekildeki suçlarına dikkat çekilerek bu kişilerin Urfa'dan sürgün edilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Halep Valisi, Dâhiliye

³⁹ BOA, Y. MTV, 130/106, s. 1; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, C.I, s. 106.

⁴⁰ Özşavlı, a.g.e, s. 65

⁴¹ BOA. HR. SYS, 2859/63, s. 19; BOA, Y. MTV, 130/106, s. 1.

⁴² Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s. 106-107; Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2001, s. 106-107.

⁴³ BOA, SYS, 2859/63, s. 26.

⁴⁴ BOA, SYS, 2859/63, s. 30-38.

⁴⁵ BOA. HR. SYS, 2859/63 s. 23.

⁴⁶ Özşavlı, a.g.e, s. 68.

⁴⁷ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s. 99; Karacakaya, a.g.e, s. 38.

⁴⁸ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s. 107.

Nezaretî'ne gönderdiği bir yazıda bu kişilerin Urfa Kumandanlığı tarafından tutuklandığı ancak henüz herhangi bir işlem yapılmadığı belirtilmiştir. Valilik, resmi sıfatı olan bu kişilerin halka karşı bu şekilde cürümlerde bulunmasının, her tarafta eksik olmayan ecnebilerce olumsuz olarak propaganda yapılacağına dikkat çekmiştir. Bu nedenle açıkça vahşet ve bedevilikle yaşayan, birbirlerinin malını yağmalamayı meşru gören bu kişilerin tutumunun "*cühelâ-yı halka ne yolda tesir-i hâsıl edeceğinin*" dikkate alınarak gerekli tedbirlerin zaman geçirilmeden alınması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁹

Süryani Milleti Murahhası, Latin Katolikleri Vekili, Süryani Katolik Murahhası ve Hahambaşı Vekilinin imzalarını taşıyan bu raporda Urfa'daki Ermeni olaylarının başlangıcı dile getirilmiştir. Mah-ı hal-i ruminin 15. Pazar günü saat sekiz sıralarında Kilise-i Kebir yakınlarında Sarraf Boğos isminde bir şahıs alış veriş meselesinden dolayı Birecikli İsmail adlı kişi ile tartışmıştır. Bunun üzerine İsmail, Sarraf Boğos yaralamıştır. Jandarma tarafından derdest edilip Semt Karakoluna götürülen Birecikli İsmail, Ermeni Murahhaslarının teşvikiyle iki bini aşkın Ermeni silahlı olarak karakola hücum etmiş İsmail'i alarak öldürmüşlerdir. Bu günün gecesinde saat altı buçuk sıralarında kilise etrafında dahi bir fırka Ermeni devriye gezen askerlerle karşılaşmış ve onlara "*biz de askeriz*" dedikten sonra efrâd-ı şahaneye birkaç el kurşun atarak bir onbaşının omuzundan yaralanmasına neden olmuştur. Sabahleyin ayın 16. günü Ermeniler dükkânlarını açmamışlardır. Saat beş sıralarında iki bin kadar Ermeni cemaati iki kola ayrılarak bir fırkası Halilülrahman adlı Müslüman mahallesine diğer fırka ise Arsa (?) başına hücum eylediler. Alınan tedbirler ile bunların saldırıları men edilmiştir. Bu sırada beldenin önde gelenleri dahi gayrimüslim ahalinin muhafazasına çalışmıştır. Bu esnada mal ve canlarına saldırı olan Müslüman ahali dahi hanelerimizle kendi hanelerini muhafaza için "*Allah Allah*" sedasıyla bu belayı def etmek için dua okudular. Ermeniler ise geri çekilerek buldukları mahallere çekildiler. Hâkim bir noktada ve büyük istihkâmlar halindeki hanelerinden askerlere ve Müslüman ahalinin üzerine silahlarla birkaç defa ateş ettiler. Bu sırada birkaç Müslüman ile bir asker hayatını kaybetti. Ermeniler bir müddetten beri ihtilal hazırlığında idi ve bir takım fenalıklar yapmaktaydı.⁵⁰

Bu arada 6 Ocak 1896'da İstanbul Süryani Kadim Patrikliğine çekilen bir telgrafta Süryani milletin hiçbir zaman Ermeni milleti ile hiçbir konuda ittifak etmediği vurgulanmıştır.⁵¹ 5. Ordu Kumandanlığı'ndan Seraskerlik'e gönderilen 31 Ekim 1895 tarihli telgrafta olayla ilgili yeni bilgiler verilmiştir: Urfa'daki mevcut askeri birlikler, Ermeni Mahallesi'ni kordon altına alınarak asayiş tesis edilmeye çalışılmaktadır. Ancak askerin tamamı yerli olduğu için akşamları Ermeni halelerine girerek gasp ve yağmalarda bulunmaktadır. Bir yandan asayişin tesis edilmeye çalışılması ve öte yandan askerlerin bu uygunsuz hareketlerini önlemek zor olmaktadır. Bu türden fenalıklara meydan vermemek için Birecik'ten iki yüz askerin Urfa'ya götürülmesi münasip olacaktır. Şimdi Ermeni murahhasıyla önde gelenlerinden üç kişi asker vasıtasıyla Hükümet Konağına götürülmüştür. Bu müzakerede Ermenilerin teslim olmasının yolları üzerinde durulmuştur. Müzakerelerin nihai sonucu daha sonra bildirilecektir. Ermenilerden bir kısmı kendi rızalarıyla ve iyilikle mücadeleden vazgeçerek hükümete dehalet etmişlerdir. Bu kişilere teminat verilerek hanelerine dönmelerine izin verilmiştir.⁵²

Başlangıçta Mutasarrıfın isteklerine direnen ve ellerinde hiç tüfek ve tabanca olmadığı

⁴⁹ BOA, A. MKT. MHM, 649/15, s.11.

⁵⁰ BOA, A. MKT. MHM, 649/15, s. 6, s. 29.

⁵¹ BOA, HR. TH, 174/10, s. 10.

⁵² BOA, Y. MTV, 131/8, s. 2.

söyleyen Ermeniler, etraflarının sarıldığını görünce önce 15 rovelver ve 40 parça eski silah, üç gün sonra 600 eski tip silahı daha teslim ederler. Ancak mutasarrıf ve kumandan martini tüfeklerinin ve baskına karışan Ermenilerin teslimi isteğinde ısrar edince, 1200 adet silah daha getirilir.⁵³ Halep Valisi Zihni Bey tarafından Başkitabet Dairesine gönderilen 2 Aralık 1895 tarihli telgrafta silah aramalarına devam edildiği şöyle dile getirilmiştir: “*Bu kapsamda Ermenilerden bin kadar çakmaklı ve eczalı kâr-ı kadîm tüfenk ve tabanca ile bıçak ve hançer gibi esliha-i adiyeye teslim edilmiş ve bunların arasında birkaç adet dahi rovelver bulunmuş ise de kendilerinde Martini-Henri bulunmadığını ısrarla beyan etmiş ancak ihbarlara göre şu bir iki sene zarfında hayli esliha celp edilmiştir.*”⁵⁴

Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki bu gergin durum, 28 ve 29 Aralık 1895 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihte askeri birliklerce silahlarını teslim etmeyen Ermenilere tekrar müdahale edilmiştir. Ancak müdahaleden önce Ermenilere bu direnmeden vazgeçilmesi söylenmiş ve direnişe katılmayacak Ermenilerin evlerine beyaz bayrak çekmeleri istenmiştir.⁵⁵ Fakat Ermeniler teslim olmak yerine direnmeyi seçince Urfa güvenlik güçleri Tıfındır Tepesi’nde toplanmış olan binlerce Müslüman’ı engelleyememiştir. Arap, Kürt ve Türklerden müteşekkil büyük bir kalabalık Ermeni mahallesine saldırmıştır. Çarpışmalar öğleden sonra üç buçuk gibi sona ermiş ve Müslümanlar geri çekilmiştir. Ermeni Mahallesi’ne gelen Müftü ve şehrin başka önde gelenleri Ermenilere artık güvende olduklarını ve Müslümanların Ermeni Mahallesi’nden çıkartıldığını bildirmiştir. Ayrıca Ermeni olmayan Hıristiyanların kendi kiliselerinde toplanmaları emredilmiştir.⁵⁶

Halep Vilayeti’nden Vali adına Zihni Bey tarafından Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesine gönderilen 31 Aralık 1895 tarihli telgrafta olayların tamamen kontrol altına alındığı özetle şöyle dile getirilmiştir. Vukuat-ı malumdan başka olarak Urfa’da yeni bir hadise olmayıp evvelki karışıklık dahi bastırılmıştır. Hariçten yapılacak muhtemel saldırıların meydana gelmesini önlemek için mevcut kuvvetlerin kifayetine göre lazım gelen noktalar tutulmuştur. İçeride de devriyeler tertip ettirilerek sükûn ve asayişin korunmasına çalışılmaktadır. Hayatını kaybedenler defn ettirilmiş olup, yaralıların tedavilerine bakılmaktadır.⁵⁷

Bu konuda Serasker Rıza Paşa’nın 1 Ocak 1896 tarihli Padişah’a sunduğu arzıda Halep Vilayeti’nin yazılarına dayanarak Urfa’da meydana gelen olayların önünün alınamaması ve geniş bir alana yayılmasında Mutasarrıf ve Kumandanın duyarsızlığının etkili olduğu dile getirilmiştir. Bu nedenle mutasarrıfın azledilerek yerine muktedir bir zatın suretle tayini istenmiştir. Her tarafta asayişin muhafazasına itina olunması ve herhangi bir şekilde tecavüzlere meydana verilmemesi ve gerekli tedbirlerin zaman kaybedilmeden alınması gerektiği 5. Ordu Kumandanlığı’na yazılmıştır.⁵⁸ Bu arada Urfa’dan çekilen yeni bir telgrafta olaylarla ilgili ilave bilgilere yer verilmiştir. Buna göre; Urfa’da kargaşalığa son verilmiştir. Ancak aşiretler vilayetin çevresinde kalıp ara sıra saldırılarda bulunmuştur. Bunun üzerine “*asakir-i şahane*” tarafından silah kullanılarak uzaklaştırılmıştır. Hatta evvelki sabah gelmiş olan üç bine yakın aşiret halkının yine bir şiddetli sarkıntılık etmeleri

⁵³ BOA, SYS, 2859/63, s. 30-38.

⁵⁴ BOA, Y.A. RES, 77/52; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2008, C.II, s. 41.

⁵⁵ BOA. HR. SYS, 2859/63 s. 27.

⁵⁶ Özşavlı, a.g.e, s. 69.

⁵⁷ BOA, Y. MTV, 134/20, s. 1.

⁵⁸ BOA, Y. MTV, 133/101, s. 1.

üzerine asakir-i şahanenin ateşle müdahalesi üzerine dağılmış oldukları telefât miktarının daha sonra bildirileceği Halep Nizamiye Kumandanının yazısına atfen beyan edilmiştir.⁵⁹ Urfa'daki olayların bastırılması için Halep Vilayeti'nden ve yakın yerlerden asker sevkıyatı yapılmıştır.⁶⁰

Olaylar boyunca Amerikan Misyon Evi ve bu kurumun yöneticisi Corinna Shattuck'un korunması için azami gayret sarf edilmiştir.⁶¹ Urfa'da meydana gelen olaylar esnasında Matmazel Şatok ve sahip olduğu mülkler birkaç kişi tarafından muhafaza olunmuştur.⁶² Urfa'da meydana gelen olaylardan 15 gün sonra Mutasarrıfın ve Komutanın kötü idaresi nedeniyle görevden alınmaları üzerine Urfa Kumandan ve Mutasarrıfılığı vekâletine Ferik Ahmet Lütfü Paşa atanmıştır. Ferik (General) Ahmet Paşa, Urfa'da bulunduğu süre içerisinde yağma ve gasp edilen eşyanın büyük bir kısmını hüsn-i suretle geri almaya muvaffak olmuş ve sahiplerine iade etmiştir. Sadaret'ten Seraskeriye'ye gönderilen 16 Mart 1896 tarihli telgrafta; Ferik Ahmet Lütfü Paşa'nın görevinin sona erdiği Antep'teki gasp edilen malların da geri alınması ve sahiplerine iade edilmesi için Antep'e gönderilmesi gerektiği Halep Vilayeti'nden talep edildiği ve bu talebin uygun görüldüğü belirtilmiştir.⁶³

Londra Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 26 Şubat 1899 tarihli telgrafta; Urfa olaylarının meclis gündemine geldiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Meclis-i Mebusan'da Mösyö Pil tarafından sorulan bir soruya cevaben Hariciye Müsteşarı cevap vermiştir. Hariciye Müsteşarı, Urfa'da vuku bulan olaylarla ilgili Sör Filip tarafından gönderilen rapora göre olaylarda iki bin kişi telef olmuştur. İkinci bir suale, İngiltere Hükümeti ahiren zuhur eden katliamlar üzerine Rusya tarafından vilayet-i şahanenin işgali gündeme getirdiği ve bunun için Berlin Antlaşmasına imza koyan devletlerin muvaffakiyetini talep etmek niyetinde bulunduğu dile getirilmiştir.⁶⁴

Urfa'da meydana gelen olaylar ile ilgili yargılanması gereken veya tedbir amacıyla gözaltına alınan kişi sayısının çok az olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Hüseyin Paşa, Bedii ve Abdurrahman Efendilerin yanı sıra Hamidiye Kaymakamlarından (Yarbay) Mahmut ve Reşit Beylerdir. Bedii ve Abdurrahman Efendiler, Ermeni olaylarında olaylara sebebiyet verdiği iddiasıyla Urfa'dan Halep'e sevkleri Meclis-i Has ve Vükela tarafından verilen karar gereğince yerine getirilmiştir. Hüseyin Paşa hakkında bir karar olmamasına rağmen bunun da "*reis-i fesâd*" olduğu Urfa Kumandanlığı'ndan bildirilmiştir. Ancak Hüseyin Paşa, dilekçesinde; yaşlı ve köşesine çekilmiş bir kişi olduğunu, ömrünün geri kalan kısmını dua ile geçirdiğini belirtmektedir. Olaylara Ermenilerin neden olduğu ve Kürtlerin saldırısı ile olayların büyüdüğünü vurgulamaktadır. Müslümanların can, mal ve namuslarını korumaya çalıştığını ve olaylar esnasında yetkililere yardımcı olduğunu dile getirmektedir. Kendisinin masum olduğuna dair Urfa ulema ve meşayihî ile Süryanilerin yazdıklarını delil göstererek Halep'ten memleketine iade edilmesini talep etmiştir. Ancak öteden beri kendisini çekemeyen bazı hasımlarının iftirasına maruz kaldığını belirtmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Urfa'daki Müslüman âlimlerin ve bazı Süryani din adamlarının Hüseyin Paşa'nın masumiyetine ve olaylar esnasındaki olumlu tutumu medeniyle telgraflar çektikleri anlaşılmaktadır.⁶⁵

⁵⁹ BOA, Y. MTV, 133/101, s. 1.

⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM, 648/12, s. 8; BOA, Y. MTV, 135/11, s. 1.

⁶¹ BOA, HR. SYS, 73/16, s. 1; Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 336.

⁶² BOA, HR. SYS, 1705/139, s.1.

⁶³ BOA, A. MKT. MHM, 650/32, s. 1.

⁶⁴ BOA, HR. SYS, 1902/46, s.1.

⁶⁵ BOA, A. MKT. MHM, 649/15, s.22; Urfalı Şeyhzade Mir-i mirandan Hüseyin Paşa'nın 9 Nisan 1896 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne

Bununlar birlikte Urfalı Ramazan Hocazade Attar esnafından Abdurrahman Efendi de Ermeni olaylarında suç işlediği iddiasıyla Halep'e sürgün edilmiştir. Bunun üzerine Abdurrahman Efendi, 18 Nisan 1896'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği arzuhalde olaylar esnasında ihtiyat efradı olarak görev yaptığını ve hiçbir şekilde uygunsuz bir işe bulaşmadığını belirtmektedir. Urfa İdare azasından olan Mustafa Lami Ağa'nın öteden beri kendisine olan husumetinden dolayı hadiseden sonra tahkikat için Urfa'ya gelen Ferik Lütfü Paşa'yı etkileyerek sürgün ettirdiğini iddia etmektedir.⁶⁶ Bu kişilere ceza verilip verilmediğine ilişkin herhangi bir belgeye rastlamadık.

Olayların Bilançosu

Urfa'da meydana gelen olaylarda Müslümanların yanı sıra çok sayıda Ermeni hayatını kaybetmiştir.⁶⁷ Osmanlı ülkesinde misyoner, konsolos veya başka bir görev gereği bulunan kişilerin Ermeni olayları ile ilgili rapor ve kayıtlarında genellikle hadiseler tek taraflı ve abartılı olarak aktarılmıştır. Bunun en somut göstergeleri de olaylarda hayatını kaybedenlerle ilgili ortaya konan rakamlardır. Meydana gelen olaylarda mağdur olan veya hayatını kaybeden Müslümanlar ilgili hemen hemen hiçbir kayıt verilmezken, gayrimüslimlerin mağduriyeti abartılı rakamlarla kaydedilmiştir. Bu durumu Urfa'daki olayların bilançosunda da görmek mümkündür. Bu olaylarla ilgili olarak İngiltere Hükümeti'ni bilgilendiren ve İngiltere'nin Halep Konsolos Vekili olan F. Moris tarafından hazırlanıp Lord Salisbury'ye gönderilen bir raporda; Urfa'daki bu olaylarda 8.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü tahmin ettiğini söylemektedir. Çok sayıda ev ile Ermenilere ait 700 kadar dükkân yağmalanmış ve tahrip edilmişti.⁶⁸ Urfa Amerikan Misyon Evi yöneticisi Corinna Shattuck ise Ermeni kurbanların sayısını toplam 5.000 olarak vermektedir. Aynı döneme ait bir Kapüsen raporu 10.000 kurbandan söz etmektedir.⁶⁹ Oysa olaylardan iki yıl önce Urfa Sancağı'nın toplam Hıristiyan nüfusu 12.041 kişidir. Bunun 9.054 kişisi Ermeni'dir Ermeni nüfusunun Urfa kazasındaki sayısı ise 8.335'tir. Olayın çıktığı yıl yani 1895 senesinde durum pek değişmemiş ve toplam Ermeni nüfusu 9.077 kişi kadardır. Bunun 9.025'i Ermeni'dir. Bunun 8.543'ü Urfa merkez kazasında yaşamaktadır.⁷⁰ Bu arada olaylar esnasında ya doğrudan ölüm tehditleri nedeniyle, ya da

gönderdiği arzuhalde Halep'e gönderilmesinden dolayı duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş özetle şöyle dile getirmiştir: Bendeniz daima makâm-ı akdes-i hilâfet-i kübrâya ibrâz-ı sadakat ve ubûdiyet etmişimdir. Zamanımın çoğunu Urfa'ya on saat mesafedeki çiftliğimde ikamet ve ibadet ile geçiren bir pîr-i acizim. Memleketimde beni çekemeyen bazı kıskançların kin ve garazlarına maruz kalmaktayım. Bu kişilerle mücadele etmeye artık mecalim kalmadığı için beş altı senelerden beri hizmetimle iftihar ettiğim meclis idare azalığından dahi vazgeçerek köşe-i inzivaya çekildim. Ermeni "*fesede-i rezilesinin teb'a-i mutiye-i Müslime aleyhindeki kıyımları ve mel'aneletleri*" her tarafa olduğu gibi Kürtlerin onların üzerine hücumu ne gibi te'sirât ve hissiyât neticesi olduğu ve buna sebebiyet verenler bu konuda yapılan devlet tarafından yapılan resmi tahkikat ile açığa çıkmıştır. Yani her yerde Müslümanların "*harekât-ı müdâfa-i can ve namus dairesine maksûr kalmış ve vukuata sebep ve bâdî her vakit Ermeni erâzil*" olduğu tayin ve tahakkuk etmiştir. Urfa vukuatı sırasında yetkililere elden geldiğince yardımcı oldum. Bu durum Urfa ulemâ ve meşâyihî tarafından verilen ve sureti ekte sunulan şahadetname içeriğinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Urfa Süryani cemaatinin mazbata ile gönderilen yazısı üzerine Mardin'de ikamet eden Süryani Patrikliği'nden bendenize gelen sureti ilişikte sunulan teşekkürname dahi beni teyit etmektedir. Bununla beraber Urfa vukuatında dahi sebebiyet veren Ermeniler olmuştur. Ermeni müfsitlerin "*harekât-ı mel'ane-kârânelerini*" ne suretle uygulamaya çalıştıkları Urfa'daki Ermeni cemaatinin dışındaki diğer Hıristiyan cemaatlerinin önde gelenlerinin takdim ettikleri mazbatada açıkça dile getirmişlerdir. Bu nedenle gerek vicdanımda ve gerek hükümet nezdinde bu konuda mesuliyetimi gerektiren bir fiil ve harekette bulunmadığımı meydandadır. Bir de hadise sırasında Urfa'da bulunan ve daha sonra azledilen kumandan bu hadisenin tekrar meydana gelmesi onun tedbirsizliğinden ve kötü idaresine yüklenir düşüncesiyle suçu başkasına yükleyerek fikrini düşmüş olmalıdır. Bu kapsamda bendeniz gibi birkaç yaşlıya suç isnadında bulunmuş olabilir. Şayet Ermeni hadisesi nedeniyle bazı kötü düşünceli kişilerin fesadı ile Halep'e gönderilmiş isem o zaman hâkim karşısına çıkarılmamı ve usulü dairesinde muhakeme edilmemi istiyorum. Aksi halde suçum ve cezam olmadan memleketimden sürgün edildiğinden mağdur olmuştum. BOA, A. MKT. MHM, 649/15, s.27.

⁶⁶ BOA, A. MKT. MHM, 649/15, s.25.

⁶⁷ BOA. HR. SYS, 2859/63 s.37.

⁶⁸ Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 334.

⁶⁹ Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 337.

⁷⁰ Bayraktar, a.g.e, s. 140.

başka türlü varlıklarını sürdürmeyeceklerini anladıkları için 400 ila 500 Ermeni din değiştirerek Müslüman olmuşsa da asayişin tesis edilmesinden sonra bunların tamamına yakını tekrar eski dinlerine dönmüştür.⁷¹

Urfa'daki karışıklık esnasında yetim kaldıkları bildirilen Ermeni çocuklar vardır.⁷² Meydana gelen olaylarda mağdur olan ihtiyaç sahiplerine mahalli idare tarafından yardımlar yapılmıştır. Urfa'daki dul ve muhtaç Ermeni kadınlara dağıtılmak üzere İsviçre'den gönderilen 16 sandık elbisenin dağıtımına da hükümet izin vermiştir.⁷³ Ayrıca Amerikan Misyon Evindeki Ermeni yetimlere de günlük iki yüz adet ekmek verilmiştir. Urfalı bazı hayırsever vatandaşlar da Amerikan Misyon Evindeki yetimler için erzak bağışında bulunmuştur.⁷⁴ Ancak Halep Valisi, 18 Haziran 1896 tarihli yazısında, Amerikan misyonerlerinin "*iane tevzi*" vesilesiyle Hıristiyan ahalinin içinde bulunduğu durumdan istifade ederek Protestan ve Katolik mezheplerine kazandırmaya gayret gösterdiğini belirtmiştir.⁷⁵

Sonuç

1895 yılı, Osmanlı Devleti için çok sıkıntılı dönem olmuştur. Bu yıl, Ermeni Meselesi Osmanlı Devleti'nin en önemli meselesi olmuştur. Birçok yerleşim merkezinde Ermeniler açıktan açığa ayaklanmışlardır. Ermenilerin amaçları, Müslümanları kışkırtmak ve ondan sonra kendilerini bastırmak için üzerlerine kuvvet gelince zulüm gördüklerini ileri sürerek Avrupa'nın desteğini almaktır. Böylece Ermeniler Balkan milletleri gibi "*muhtariyet*" kazanmak istemişlerdir. Büyük Devletlerin konsoloslarının faaliyetlerinden ve himayesinden cesaret almışlardır. İngilizlerin veya Rusların yakında kendilerini kurtarmaya geleceklerine inanmışlardır. Avrupalılar ise Ermeni Meselesi'nde daima Hıristiyanlık gayreti ve Doğu Hıristiyanlarını nüfuz kazanma isteği ile hareket etmiştir. Bu konuda Ermeni komitelerinin sonsuz tahrikleri ve suikastları göz önünde tutulmadan Osmanlı Devleti'ni ve Müslümanları suçlamayı tercih etmiştir.

Urfa'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında 1895 yılının Kasım ve Aralık aylarında iki aya yakın bir süre karışıklık ve çatışmalar yaşanmıştır. Urfa eşrafından Birecikli İsmail'in Ermeni Sarraf Boğos'u bir alış veriş meselesinden dolayı öldürmesiyle olaylar başlamıştır. İki kişi arasındaki bu meseleye mahalli yetkililer ve kolluk kuvvetleri müdahale etmişse de çok sayıda Ermeni'nin karakolu basmaları olayların asıl sebebini teşkil etmediği anlaşılmaktadır. Tanzimat Fermanı'ndan sonra Ermenilerin idari, sosyal ve ekonomik alanda elde ettiği imtiyazlar ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra siyasi mücadeleye girişmeleri Müslümanları tedirgin etmiştir. Bu bağlamda Ermeni komitacıların propagandaları ve silahlanması bu kaygının en somut göstergesi olmuştur. Zira olaylar döneminde Ermenilerden binlerce silah elde edilmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrasında ekonomik olarak güçlenen Ermenilerin bu derece silahlanmasına karşı esaslı bir tedbir almadığı/alamadığı bir hakikat olarak ortadadır. Urfa Mutasarrıfı ve Komutanının ise süreci başarılı bir şekilde yönetemediği hem arşiv belgelerinden ve hem de olayın etkilerinden anlaşılmaktadır. Ermenilerin sebebiyet verdiği bu olaylarda bazı Hamidiye birliklerinin şehre girmesi ve olaylar üzerine göreve çağrılan redif/yedek birliklerin görevini layıkıyla görevini yapmaması olayların kontrol altına alınmasını güçleştirmiş ve mağduriyetleri artırmıştır. Sonuç

⁷¹ BOA, Y.EE, 7/4, s. 17; Hans Lukas Hieser, a.g.e, s. 336.

⁷² BOA, A. MKT. MHM, 651/27.

⁷³ BOA, A. MKT. MHM, 689/10.

⁷⁴ Özşavlı, a.g.e, s. 42.

⁷⁵ BOA, HR. SYS, 54/4, s. 3.

itibarı ile olaylarda hem Ermenilerden ve hem de Müslümanlardan çok sayıda insan mağdur olmuş ve hayatını kaybetmiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri:

BOA, A. MKT, MHM, 646/37; BOA, A. MKT, MHM, 646/38; BOA, A. MKT. MHM, 648/12; BOA, A. MKT. MHM, 649/15; BOA, A. MKT. MHM, 650/32; BOA, A. MKT. MHM, 651/27; BOA, A. MKT. MHM, 689/10; BOA, DH. MKT, 190/71; BOA, DH. MKT, 1913/80; BOA, HR. SYS, 1705/139; BOA, HR. SYS, 1902/46; BOA, HR. SYS, 37/5; BOA, HR. SYS, 54/4; BOA, HR. SYS, 73/16; BOA, HR. TH, 171/86; BOA, HR. TH, 174/10; BOA, HR. TO, 146/125; BOA, SYS. HR. 2858/15; BOA, SYS. HR. 2859/64; BOA, Y. MTV, 130/106; BOA, Y. MTV, 131/8; BOA, Y. MTV, 133/101; BOA, Y. MTV, 134/20; BOA, Y. MTV, 135/11; BOA, Y.A. RES, 77/52; BOA, Y.EE, 7/4; BOA. HR. SYS, 2859/63.

Araştırma Eserler

- Bayraktar, Hilmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Yayınları, Elazığ 2007.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK, Ankara 1991.
- Bozan, Oktay, "XIX Yüzyılın Sonlarında Harput Vilayeti'nde Müslüman-Ermeni İlişkileri", *Tarihten Günümüze Elâzığ Kongresi*, 2, s. 79-112.
- Bozan, Oktay, *Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Yayınları, Konya 2012.
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, C.I.
- Karacakaya, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2001.
- Kieser, Hans Lukas Iskanlanmış Barış, *Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2008, C.II.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2009, C.III.
- Özşavlı, Halil, *Urfa Ermenileri (Sosyal, Siyasi ve Kültürel Hayat)*, Gazi Kitabevi, Ankara 2013.
- Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.